

סביבות ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ב ובתקופת הברזל ב – מחקר משווה

יצחק מייטליס
מכללת הרצוג, אלון שבות

מחקרי יהודה ושומרון קובץ יג – תשס"ד
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

שני שיאי התיישבות היו באזור ירושלים בתקופות המקראיות: הראשון בתקופת הברונזה התיכונה ב במאות ה-18 וה-17 לפנה"ס, והשני בתקופת הברזל ב, במאות השמינית והשביעית לפנה"ס. מחקר השטח שנעשה באינטנסיביות רבה בסוף שנות ה-80 ובראשית שנות ה-90 של המאה ה-20, העלה תוצאות חשובות להכרת הפריפריה החקלאית של ירושלים בתקופות השונות.

התחום הגאוגרפי של המחקר

מחקר השטח נעשה בעיקר בתחום המוניציפלי של העיר ירושלים. תחום זה חופף בחלקו הגדול את העורף החקלאי של ירושלים הקדומה, שהיה ככל הנראה, ברדיוס של כ-6 ק"מ סביב לירושלים הקדומה (עיר-דוד והעיר העתיקה). טווח זה סביר לקיום יוממות (אפרת, 1979, 77). באזור זה התגלו עשרות אתרים מתקופות הברונזה התיכונה ב והברזל ב, המלמדים על פעילות אינטנסיבית סביב לעיר.

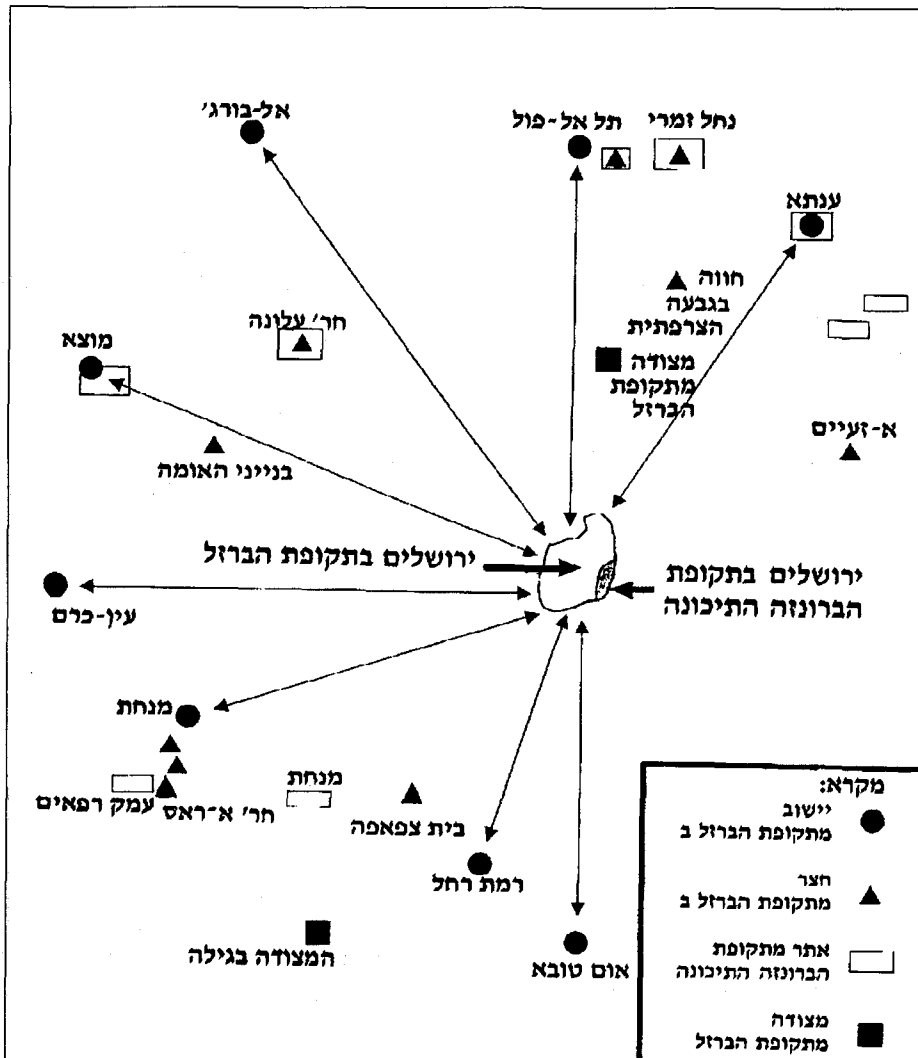
תולדות המחקר

המחקר המשווה מתבסס על מחקרים, סקרים וחפירות של חוקרים שונים. החפירה הראשונה נערכה בתל אל-פול המזוהה, ככל הנראה, עם גבעה (גבעת שאול, גבעת בנימין; Albright, 1924; Lapp, 1978). את החפירה השנייה ערך ברמת רחל בשנות ה-60 אהרוני (Aharony, 1962; 1964). בשנות ה-80 חפר ג'י ברקאי ברמת רחל, אך ממצאי החפירה טרם פורסמו. בתקופת המחקר האינטנסיבי, שהחלה כאמור בסוף שנות ה-80, נחפרו האתרים הבאים: אתר מנחת (Edelstein et al., 1998), נחל רפאים (אייזנברג, תשנ"ד), נחל זמרי (יוגב, 1985; מייטליס, תשמ"ט; תשנ"ב; תשנ"ג; תשנ"ח). בשנים האחרונות נחפר גם האתר במוצא (דה-גרוט וגרינהוט, תשנ"ה). בנוסף לכך נערכו סקרים אינטנסיביים וחפירות של אתרים קטנים נוספים, שהיו מיושבים בתקופות הנדונות (מייטליס, תשמ"ט; תשנ"ח; פייג, תש"ס).

מהפרסומים הללו עולה, שסביב לעיר ירושלים הייתה טבעת יישובים ברדיוס של כ-6-7 ק"מ, וכי קיים מתאם בין מיקומם של אתרי תקופת הברזל ב לבין מיקומם של

אתרים מתקופת הברונזה התיכונה (מפה 1). במקומות מסוימים התברר, כי מתחת לטרסות חקלאיות מתקופת הברזל ב התקיימו יישובים מתקופת הברונזה התיכונה ומתקופת הברונזה הביניימית. תופעה זו התגלתה באתרים לאורך נחל רפאים ובנחל זמרי מצפון-מזרח לירושלים.

החפיפה במיקומם של אתרים שהתקיימו בשתי התקופות מאפשרת לערוך מחקר משווה, שידון בשאלה אם ניתן ללמוד מכך על האוכלוסייה, שחייתה בסביבות ירושלים בתקופות האלה, ועל מאפייני ההתיישבות באזור זה בשתי התקופות. להלן יובאו עיקרי הנתונים הידועים על התקופות הללו, ולאחר מכן יובא דיון במשמעות הנתונים.

מפה 1: תפרוסת היישובים סביב ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ובתקופת הברזל ב מקור: מייטליס, תשנ"ב.

תקופת הברונזה התיכונה ב

העיר ירושלים הייתה בתקופות הברונזה התיכונה ב העיר הגדולה ביותר בהרי יהודה. שטחה נאמד בכ-70 דונם. אמנם היא לא התקרבה לגודל הערים באזורים מישוריים, כמו מגידו, חצור, אשקלון ואחרים, אולם ביחס לאתרי ההר היה שטחה גדול פי שניים לערך (מייטליס, תשנ"ז). אין ספק שניתן להגדירה כעיר החשובה באזור ההר. סביבה התקיימו יישובים ברדיוס של כ-5 ק"מ, בעיקר בצפון, במערב ובדרום-מערב. בדרום ובמזרח לירושלים לא התגלו יישובים מתקופה זו.

נראה כי קיימת חוקיות במיקום היישובים – הם מוקמו בשליש התחתון של המדרון, בניגוד למקובל בארץ-ישראל, שבה היישובים בהר שחנו, בדרך-כלל, על הפסגה. קרוב לוודאי כי אנשי היישובים עיבדו את הקרקעות בעמקים ונהנו ממעינות, שנבעו בתחתית המדרון. לאור המיקום של היישובים מסתבר, שנושא הביטחון לא היווה גורם משמעותי, ותושבי האזור לא חששו לגור ביישובי פרוזות במקומות נמוכים. ניתוח של המאפיינים הארכיטקטוניים של שני יישובים סמוכים שנחל רפאים: מנחת ועמק רפאים, מלמד על שוני משמעותי בין שני היישובים.

מנחת

מתכנית האתר (Edelstein et all, 1998), נראה, כי היישוב היה מוקף מבנים צמודים, כשהקירות החיצוניים של חדרי המגורים משמשים כקו ביצור (שטחים מס' 700, 800, 1000). בנוסף, בשטח 100 ניתן לשחזר שער בן שישה תאים, שהשתמר חלקית, ולפיכך אי אפשר לעמוד על תכניתו המקורית במלואה. בשוליים הדרומיים והמזרחיים של האתר ניתן לזהות מבנים מתוכננים צמודים זה לזה, היוצרים קו הגנה. במרכז האתר לא ניכר תכנון כלשהו. לא כל השטח נחפר, בעיקר חלקו הצפוני; התרשמות החופר (בשיחה בעל-פה עמו) היא, שבמרכז השטח ניצבו מבנים נוספים, אך רובו ככולו היה דליל למדי. השער שהתגלה במנחת אופייני לתקופת הברונזה התיכונה בלבנט וכן גם קו ההגנה, שהיה מורכב משורת מבנים צמודה (מייטליס, תשנ"ח, 57). תכנית המבנים ההיקפיים במנחת היא אחידה, ושטח כל בית היה 100–200 מ"ר. נתון זה מצביע על חברה שבה התא הבסיסי הוא המשפחה הגרעינית. נראה אפוא, שהיישוב במנחת התאים לאוכלוסייה בעלת ארגון חברתי ברמה גבוהה ובעלת רקע עירוני, שתכננה את בתיה כך שישמשו גם כקו הגנה של היישוב.

נחל רפאים

לעומת האתר במנחת, שניכר בו תכנון המצביע על אוכלוסייה מגובשת, בולט היישוב נחל רפאים בחוסר תכנון. הוא בנוי מקבצי מבנים המפוזרים על-פני מאות מטרים לאורך קווי הגובה, במקביל לאפיק של נחל רפאים. שטחם של רוב המבנים היה גדול מאוד, חלקם הגיע לכ-600 מ"ר, ונראה שכל אחד מהם אכלס בנים מקבוצת שארות אחת, כלומר – חמולה. יישוב זה הוא כנראה תוצאה של תהליך התיישבות ספונטני בתקופה של ביטחון יחסי. אין לו קו הגנה כלשהו, ואף לא מרכז מוגדר. על פי מבנהו וגודלו נראה, כי הקשר בתוך המשפחה המורחבת היה חזק ביותר. הערכת היחס בין השטח הבנוי לשטח הריק ביישוב והשוואת הנתונים ליישובים מסורתיים בני ימינו, יש בהן כדי להדגיש את דלילותו של היישוב.

היקף השטח הבנוי שנחפר בנחל רפאים הוא כ-7 דונמים (כולל שטחים בנויים אך בלתי מקורים). אם נניח שלא כל המבנים התגלו, ניתן להעריך את השטח הבנוי בכ-10 דונמים, מתוך 50-55 דונמים – שטחו הכולל של האתר. משמעותו של נתון זה היא, שהשטח הבנוי לא הגיע אף לכדי 20% משטח האתר.

תצפיות שערכה קרמר בכפרים באיראן ובטורקיה, מלמדות על שיעור גבוה יותר (32%-55%) של שטח בנוי (Kramer, 1982, 252-253). ליישוב מטיפוס זה אין מקבילות בתקופות הברונזה ובתקופת הברזל, אך דגם זה דומה להפליא לצורת התיישבות שהתפתחה בראשית המאה ה-20 בהרי ירושלים, המכונה "יישוב כפרי-בדווי" (שמואלי, 1973, 92).

במחקרו של אי שמואלי על התנחלות נוודים במרחב ירושלים במאה ה-20, מתוארת חזירת שבטים נוודים בין כפרי הקבע (בין אבו-דיס לבית-סחור) ותהליך התנחלותם. היישוב הכפרי הבדווי מתואר כבעל דגם מפוזר, חסר מרכז מוגדר ובעל מבנים מועטים לשירותים. ריכוזי הבתים שבו, פזורים בשטח ואין רציפות גאוגרפית ביניהם (שם). כמרכן מודגש, שביישוב בולטות קבוצות מבנים, שכל אחת מהן משמשת, על-פי רוב, קבוצת שארות. כאשר בן משפחה התחתן נהגו להוסיף חדר למבנה הקיים (שם, 469).

במבנה הבודד-ניכרים מאפיינים אחדים, שבהם ניתן לראות את עקבותיה של תכנית האוהל. המבנים מחולקים ליחידות משנה, ואין קשר פנימי בין החללים של כל אחד מן המבנים (שם, 125). שמואלי טען (תשל"ט), שדגם היישוב הכפרי הבדווי נראה בכל מקום שבו קיימת תופעה זו, ללא קשר לטופוגרפיה, אך הוא מתרכז בעיקר לאורך צירי דרכים. השוואה בין תכנית האתר בנחל רפאים לאלה של היישובים הכפריים הבדוויים, מלמדת על דמיון רב הן בפיזור המבנים והן בתכניות של חלק ממבני המגורים (מייטליס, תשנ"ח, מפות 3 ו-4).

גם בנחל רפאים קיימות מסגרות-משנה (ראו תכנית אצל אייזנברג, תשנ"ד). הקבוצה המערבית, כוללת את השטחים מס' 200, 300, 400, 500, 1300, 1500, 1700, ובה מבנים עם שורות של חדרים, מבנים בתכנית "בית-חצר" (שטח מס' 400), ומבנים בעלי תכנית מיוחדת בשטחים מס' 300 ו-500. אפשר שבאזור זה התרכזה תעשיית כלי החרס, שכן שם התגלו חלקי אובניים. קבוצת המבנים המרכזית נמצאת במרחק-מה מן הקבוצה המערבית, והיא כוללת את השטחים מס' 700, 800, 1100 ו-1200. המרחק בין הקבוצה המערבית למבנה הקרוב ביותר בקבוצה המרכזית (מס' 1200) הוא כ-110 מ'. מרחקים דומים נמדדו בין קבוצות של מבנים בכפר בדווי.

כל המבנים בקבוצה המרכזית בנויים שורות חדרים, האופייניים למבנים של הכפר הבדווי. נראה כי כל אימת שהתעורר צורך להקים יחידת מגורים נוספת, נבנו חדרים נוספים בצמוד למבנה הקיים. מכלאת אבן עגולה, אופיינית אף היא לשלב ההתנחלות של הבדוויים (עמירן ואחרים, תשל"ט, 662), נמצאה בסמוך לבית בשטח מס' 1200.

קבוצת המבנים המזרחית נמצאת בשטח מס' 1600, מעבר לנחל מנחת, במרחק של כ-250 מ' מן הקבוצה המרכזית. בשל היעדר נתונים, אין באפשרותנו לקבוע אם המבנה היה בודד או שהיו מבנים נוספים סביבו; אפשר שהיה קשור למבנים שהתגלו בחירבת א-ראס. ראוי לציין, שתכנית הבית דומה לתכניות הבתים בקבוצה המרכזית, כלומר, חדרים צמודים הבנויים לאורך קווי-הגובה.

בדיקת תפרוסת המבנים ביחידות המשנה בכפר הבדווי, מלמדת על חוסר-אחידות בולט. מספר המבנים בתוך יחידות המשנה הוא 10 עד כ-50. צפיפותם הייתה בין מבנה אחד לדונם עד למבנה אחד ל-4 דונמים. הצפיפות ביחידה המערבית בנחל רפאים הייתה מבנה אחד ל-3 עד 4 דונמים.

קרוב לוודאי שיישוב זה הוא דוגמה לצורת התיישבות שכונתה "חצר", שהייתה קיימת גם באזורים אחרים במזרח-התיכון. אי מלמט ציין, כי בתעודות מארי מוזכר מונח זה בקשר לשבטי בני ימין, ששכנו ליד נהר בליחי בצפון סוריה (מלמט, תשכ"ג). עוד העיר מלמט (שם), שהמקרא ציין צורת התנחלות זו בזיקה למגוריהם של שבטי נוודים או נוודים-למחצה (בראשית כה:טז; דברים ב:כג; ישעיהו מב:יא), וכן כי היסוד **חצר** שכיח בשמות יישובים בצפון הנגב, כמו חצר שועל וחצר סוסה (יהושע יט:ג-ה; על יישובים בצפון-מערב הנגב, שהוגדרו על-ידי החופר כ"חצרים", ראו: גופנא, תשכ"ג; תשכ"ו). אם הזיהוי אכן נכון, ניתן להגדיר את המושג **חצר**, כשם כולל לקבוצות מבנים הפזורים בשטח, אם כצורת התנחלות ואם כמבני חוה בודדים הסמוכים לערים. האחרונים אופייניים יותר לתקופת הברזל (מייטליס, תשנ"ב; תשנ"ד).

נחל זמרי

היישוב מתקופת הברונזה התיכונה בנחל זמרי נחפר באופן חלקי ביותר, ולכן קשה לעמוד על תכניתו הכללית. עם זאת, נראה כי יישוב זה היה מרוכז על-פני מספר טרסות, ולמעשה נחפרו רק שתי הטרסות העליונות. שטחו של האתר מוערך בכ-15 דונם. בחפירה נמצאו שלוש יחידות מגורים הסמוכות זו לזו: יחידה גדולה (כ-400 מ"ר) בעלת רמת בנייה גבוהה למדי (שטח ג), ושתי יחידות מגורים קטנות (בשטחים ג1 ו-ד; ראו מייטליס, תשנ"ח). תכניתן הכוללת אמנם אינה ברורה ואיכות בנייתן נמוכה, אולם נתונים אלה מצביעים על כך, שהמבנה החברתי של האוכלוסייה במקום היה דומה יותר לזה שבמנחת מאשר לנחל רפאים. המבנים שנחפרו היו קבורים תחת טרסות חקלאיות מתקופת הברזל.

לסיכום, בחלקה השני של תקופת הברונזה התיכונה II התיישבו באזור ירושלים גורמים שונים, חלקם נוודים, וחלקם כפי הנראה בעלי רקע עירוני או כפרי, שהתנחלו במקומות שופעי-מים וקרקע חקלאית. בניגוד לאתר נחל רפאים, המשמש דוגמה בולטת להתיישבות ספונטנית ללא תכנון, הרי שבאתר מנחת ניכר תכנון מסוים בקווי-המתאר החיצוניים. אך גם במנחת חסרים רכיבים חשובים, כגון ארגון רחובות פנימי ומערכת ניקוז ותיעול. תכנון היישובים במנחת ובנחל זמרי מלמד, שבמקום התגוררה אוכלוסייה מגובשת למדי בעלת יכולת ארגון, ואילו מצורת האתר בנחל רפאים ניתן להסיק, כי תושביו חיו במסגרות חמולתיות, כשהקשר בין החמולות היה רופף למדי.

תקופת הברזל ב

חשיבותה של ירושלים בתקופה זו לא הייתה אזורית בלבד, אלא היא הייתה עיר בירה של ממלכה, בעלת צבא, מינהל וקשרי מסחר. שטחה של ירושלים הגיע ככל הנראה לכ-1000 דונם (ברקאי, תשמ"ח). ירושלים בתקופה זו הייתה, ככל הנראה, העיר הגדולה ביותר בארץ-ישראל – "העיר רבתי עם" (איכה, א:א). משלושת עבריה התפתחה מערכת יישובים ענפה, ורק ממזרח לעיר באזור השחון-למחצה (ספר מדבר יהודה), לא נמצאו יישובי קבע. בתקופה זו, שהייתה ככל הנראה תקופה של שלום (מייטליס, תשנ"ג; פאוסט, תשנ"ז), יישובי הקבע שכנו על הפסגות (פרט למוצא). קשה לעמוד על תכנית היישובים, מכיוון שרובם לא נחפרו, ובשלושת האתרים שנחפרו (תל אל-פול, רמת רחל, אל-בורג) בשכונת רמות 06 – חפירה שממצאיה טרם פורסמו) תמונת היישוב לא ברורה. מהמחקרים של יי שילה על יישובי תקופת הברזל עלה, כי היישובים ברחבי הארץ היו דומים למדי בתקופה זו, למשל: תל בית-מירסים, בית-שמש, תל אנצבה, ותל-שבע (Herzog, 1997; Shiloh, 1978).

סביב היישובים התגלו בתים בודדים בלב שטחים חקלאיים. ניתן לכנותם בלשונונו – חוות. ייתכן שבלשון המקראית, בתים מפוזרים ובודדים באותה יחידת שטח נקראו גם הם "חצרים", כלשון המקרא: " ובתי החצרים אשר אין להם חומה סביב על שדה הארץ יחשב" (ויקרא כה:לא). המבנים היו חלק אינטגרלי מן המערכת החקלאית ולא ניתן היה למכור בית ללא השדה שסביבו. את הבתים מאפיינת אחידות, והם בדרך-כלל בתי ארבעה מרחבים (מייטליס, תשמ"ט; תשנ"ד; פאוסט, תשנ"ז). מיקומם של בתים אלה היה בשליש התחתון של המדרון, בסמוך ליישובי תקופת הברונזה התיכונה או על-גביהם. סמוך לבתים התגלו טרסות רבות ובורות מים (בנחל רפאים לא התגלו בורות, אולי בשל הקרבה למעיינות בנחל). בנוסף לכך, התגלו בחרי א-ראס בנחל רפאים, בנחל זמרי ובחווה בגבעה הצרפתית, גתות ליין (מייטליס, תשמ"ט; תשנ"ג).

אנו רואים, אם כן, שבשלהי תקופת הבית הראשון התקיים מדרג עירוני באזור ירושלים: עיר מרכזית (ירושלים), יישובים קטנים יותר (תל אל-פול, ענתות, רמת-רחל, אל-בורג, מנחת ומוצא), וביניהם התקיימו מבנים בודדים (חריבת א-ראס, נחל זמרי, האתר בגבעה הצרפתית, ואתר בשכונת בית-צפאפה; פייג, תשנ"ה). המדרג העירוני, האחידות בתכניות הבתים, והמתקנים החקלאיים מלמדים על ארגון חברתי ברמה גבוהה. בנוסף לטבעת היישובים שהתפתחו סביב ירושלים באופן טבעי, הוקמה ככל הנראה גם מערכת מצודות ממלכתיות בעלות תפקיד הגנתי. מצודות אלו הוקמו בנקודות השולטות על צירי התנועה המרכזיים. כך, למשל, הוקמו המצודות בגבעה הצרפתית, ברמת-רחל ובאבור-דיס (Barkay, et al., 2002).

סיכום

קיים דמיון מסוים באופן ההתיישבות בין שתי התקופות: הברונזה התיכונה ב והברזל ב. סביב העיר המרכזית התקיימו יישובים ששימשו כעורף חקלאי לעיר המרכזית. בשתי התקופות נבנו רוב היישובים במקומות סמוכים זה לזה, אולם נראה כי השוני ביניהם היה רב ביותר. יישובי העורף החקלאי בתקופת הברונזה התיכונה לא היו קטנים בשטחם במובהק משטח העיר המרכזית המבוצרת. לעומת זאת, הפער בין ירושלים עיר הבירה של ימי הבית הראשון לבין יישובי הלוויין, היה גדול ביותר, בערך פי 20. יישובי תקופת הברזל התמקמו בהר ותכניותיהם היו, ככל הנראה, דומות. לעומת זאת, בתקופת הברונזה התיכונה היישובים שכנו על מדרונות, ולכל אחד הייתה תכנית שונה, כך שלא ניכרת בהם יד מכוונת. מיקומם של יישובי תקופת הברונזה התיכונה בשליש התחתון של המדרון, מלמד על היעדר טרסות חקלאיות בתקופה זו. השטח המעובד של היישובים היה, ככל הנראה, בעמקים הפוריים. לאור ניתוח ההבדלים בין היישוב במנחת ליישוב בנחל רפאים, נראה כי בתקופת הברונזה התיכונה האוכלוסייה באזור הייתה הטרוגנית, בעוד שבתקופת הברזל האוכלוסייה הייתה הומוגנית. זאת, על-פי האחידות במבנים שהתגלו. בתקופת הברזל נמצאו חוות חקלאיות פזורות בשטח, חלקן על-גבי יישובים מתקופת הברונזה התיכונה. חוות אלו כללו בתי ארבעה מרחבים, בורות מים, טרסות, וגתות ליין (ראוי לציין, שבאל-בורג התגלה בית-בד). לעומת זאת, בתקופת הברונזה התיכונה לא נמצאו כל הרכיבים הללו. בתקופת הברזל היו גם יישובים מדרום לעיר, בעוד שלא נמצאו יישובים מתקופת הברונזה התיכונה מדרום לירושלים. חוות חקלאיות מתקופת הברזל גם נבנו בספר המדבר, כמו האתר שסקרתי בא-זעים במורדות המזרחיים של הרה-הצופים (מייטליס, תשמ"ט, 31 ולוח 17).

גם אם קיים דמיון בתפרוסת המרחבית של היישובים, בשלהי תקופת הברזל עבר האזור מהפכה יישובית ונופית. המהפכה התבטאה במערכת הגנתית סביב ירושלים ובמדרג יישובי מפותח, המלמד על כוח ארגוני בעל יכולת. כן היא התבטאה בטרסות חקלאיות שהרחיבו את שטחי העיבוד, בבורות מים ובקיומם של מתקנים חקלאיים מפותחים יותר.

רשימת מקורות

- אייזנברג ע', תשנ"ד;
 "נחל רפאים-כפר מתקופת הברונזה בדרום-מערב ירושלים", **קדמוניות**, 104–103, עמ' 82–95.
 אפרת א', 1979;
יסודות הגיאוגרפיה העירונית, תל-אביב.
 ברקאי ג', תשמ"ח;
 "ירושלים כעיר ראשה", בתוך: ש' בונימוביץ, מ' כוכבי וא' כשר (עורכים), **יישובים, אוכלוסייה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, תל-אביב, עמ' 124–125.
 גופנא ר', תשכ"ג;
 "חצרים' בנגב הצפוני", **ידיעות**, כז, עמ' 173–180.
 גופנא ר', תשכ"ו;
 "החצרים' בדרום פלשת בתקופת הברזל א'", **עתיקות**, ג, עמ' 44–51.
 דה גרוט א' וגרינהוט צ' תשנ"ה;
 "מוצא", **חדשות ארכיאולוגיות**, קג, עמ' 73–74.
 יוגב א', 1985;
חדשות ארכיאולוגיות, פז, עמ' 29–30.
 מייטליס י', תשמ"ט;
התיישבות חקלאית בסביבות ירושלים בשלהי תקופת הברזל, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
 מייטליס י' תשנ"ב;
 "חקלאות החוות החקלאיות סביב ירושלים בשלהי הבית הראשון", בתוך: ש' דר (עורך), **חידושים בחקר החקלאות וכלכלה העתיקה של ארץ-ישראל**, הכנס השנים-עשר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמ' 3–13.
 מייטליס י', תשנ"ג;
 "ה'חצר" בנחל זמרי – למערך שימושי הקרקע באזור ירושלים בסוף ימי הבית הראשון", בתוך: ז' ארליך (עורך), **שומרון ובנימין**, כרך שלישי, עמ' 91–99.
 מייטליס י', תשנ"ד;
 "בתי החצרים: מערכות חקלאיות משלהי הבית הראשון", **דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות**, ירושלים, עמ' 55–62.
 מייטליס י', תשנ"ז;
 "מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים", בתוך: אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השישי, המכללה האקדמית יהודה ושומרון, אריאל, עמ' 11–16.
 מייטליס י', תשנ"ח;
הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
 מלמט א', תשכ"ג;
 "חצרים במקרא ובמארי", **ידיעות**, כז, עמ' 181–184.

- עמירן ד', שנער ד' ובן דוד א', תשל"ט;
 "ישובי הבדווים בבקעת באר שבע", בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), **ספר הנגב**, תל-אביב,
 עמ' 625–665.
 פאוסט א', תשנ"ז;
 "השפעת גידול של ירושלים בשלהי תקופת הברזל על צורות היישוב הכפרי שסביבה", **קתדרה**,
 84, עמ' 53–62.
 פייג נ', תשנ"ה;
 "היישוב החקלאי בסביבות ירושלים בתקופת הברזל ב", בתוך: ז' ספראי וא' פאוסט (עורכים),
חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הראשון, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, עמ' 5–6.
 פייג נ', תש"ס;
 "סביבות ירושלים בתקופת הברזל ב' (תקופת המלוכה)", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים),
ספר ירושלים, תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 387–409.
 שמואלי א', 1973;
התנחלות נווידים במרחב ירושלים במאה העשרים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,
 האוניברסיטה העברית בירושלים.
 שמואלי א', תשל"ט;
 "התנחלות הבדווים של הנגב כחלק מתהליך ההתנחלות של הבדווים בארץ-ישראל", בתוך: א'
 שמואלי וי' גרדוס (עורכים), **ארץ הנגב**, תל אביב, עמ' 673–688.

Aharony Y., 1962;

Excavations at Ramat Ra?el I, Seasons 1959–1960, Rome.

Aharony Y., 1964;

Excavations at Ramat Ra?el II, Seasons 1961–1962, Rome.

Albright W.F., 1924;

Excavations and Results at Tel-el F?l (Gibeat of Saul), AASOR, 4.

Barkay G., Fantalkin A. & Tal O., 2002;

"A Late Iron Age Fortress North of Jerusalem", *BASOR*, 328, pp. 49–71.

Edelstein G., Milevski I. & Aurant S., 1998;

"Villages, Terraces and Stone Mounds, Excavations at Manahat, Jerusalem 1987–1989", *IAA Reports*, 3.

Herzog Z., 1997;

The Archaeology of City Urban Planning in Ancient Israel and its Social Implication, Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University, 13, Tel-Aviv.

Lapp N.L., 1978;

The Third Campaign at Tell el F?l The Excavations of 1964, AASOR, 45.

Kramer C., 1982;

Village Ethnoarchaeology, New York.

Shiloh Y., 1978;

"Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City", *IEJ*, 28, pp. 38–51.